

Een nieuwe visie en koers voor het materiële en immateriële (Wereld)erfgoed

Ineke van Hamersveld Architect en architectuurhistoricus Paul Meurs (TU Delft) wil het verleden een plek geven in de toekomst. Zijn vertrekpunten zijn gebiedsidentiteit en ruimtelijke kwaliteit, eerder dan behoud en collectievorming van monumenten, stadsgezichten of landschappen. Zijn bureau, SteenhuisMeurs, schrijft momenteel het Werelderfgoednominatiedossier voor de zes pauperkoloniën van de Koloniën van Weldadigheid. Interview met een gedreven hoogleraar en praktijkman.

De pauperkoloniën zijn ontstaan na de Franse tijd, toen de armoede in de Nederlanden schrijnend was. Generaal Johannes van den Bosch schreef daarover een verhandeling, die in 1818 leidde tot de oprichting van de Maatschappij van Weldadigheid, onder toezicht van koning Willem I. De Maatschappij wilde behoeftige stedelingen overbrengen naar de nog onbebouwde streken van Drenthe en Overijssel om hun een toekomstperspectief te bieden: ze kregen werk en geld voor levensonderhoud, en de kinderen genoten onderwijs.

Er waren twee typen koloniën: vrije en onvrije, de laatste werden ook wel strafkoloniën genoemd. In de vrije koloniën¹ werden de gezinnen gehuisvest, in de onvrije² de wezen en ontspoorden: bedelaars en landlopers. Hier konden zij een agrarisch beroep leren en sparen voor een leven na de koloniën. Meurs: 'Het gaat in totaal om 100 vierkante kilometer, waarvan 90 vierkante kilometer op Nederlands, de rest op Belgisch grond-

gebied, verspreid over zes gemeenten in vier provincies. Bij elkaar veertien partners hebben nu een convenant ondertekend om de status van Unesco Werelderfgoed te verwerven in 2018. De provincie Drenthe coördineert de nominatie, in nauw overleg met de Maatschappij van Weldadigheid, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) en Onroerend Erfgoed (Vlaanderen).'

In het nominatiedossier worden de uitzonderlijke en universele waarden van de koloniën beschreven. 'Het gaat dan bijvoorbeeld om het landschap, de structuur van de gebouwen en de visionaire aanpak van armoede- en criminaliteitsbestrijding. De gemeenten zijn trots op hun erfgoed, willen enorm graag op de lijst en zien het als een kans om het gebied opnieuw uit te vinden. Zij werken samen met de bevolking om draagvlak te creëren en streven ernaar een sterk merk te worden met internationale erkenning. De gemeenten zien er een kans in om

zichzelf op de kaart te zetten, als een plek die het verdient bezocht te worden, en om investeerders mee aan te trekken. Tegelijkertijd is er de angst dat er met de toekenning een glazen stolp over de koloniën wordt gezet door allerlei geboden en verboden die aan de Werelderfgoedstatus kunnen worden verbonden.’ Ook bij immaterieel erfgoed bestaat de angst dat de traditie zich niet verder kan ontwikkelen zodra het eenmaal tot Werelderfgoed is verklaard. Volgens Paul Meurs is dat een schijnprobleem. Aan de hand van het voorbeeld van de Beemster legt hij uit waarom.

Geen glazen stolp over de Beemster

De Beemster, aan het begin van de 17de eeuw ontstaan uit de droogmakerij van het Beemstermeer, is Werelderfgoed. Meurs licht toe: ‘Het grondgebied van het Werelderfgoed valt precies samen met het grondgebied van de gemeente Midden-Beemster. Alle ruimtelijke activiteiten die de gemeente onderneemt, zijn daarmee een Werelderfgoedkwestie. Het lot van de gemeenschap valt dan ook samen met de dimensies van het Werelderfgoed. Ook in de Beemster bestond aanvankelijk angst voor het glazen stolpsyndroom, waardoor de gemeente weinig durfde te ondernemen. Nu voert de gemeente een complementair en consistent beleid waarbij het Werelderfgoed het vertrekpunt van haar ruimtelijke ambitie geworden is. De kwaliteitsvraag die doorlopend wordt gesteld is: “Is dit des Beemsters?”’

Hij vervolgt: ‘Het Bestemmingsplan Buitengebied, de omgevingsnota (een brede welstandsnota) en de structuurvisie sluiten naadloos op elkaar aan. Het gaat daarin niet over het behoud van elk karakteristiek detail; de identiteit van het gebied is belangrijker dan het behoud ervan in de authentiek 17de-eeuwse staat, gezien opgaven als de vernatting en het watermanagement,³ het verkeer en de transformatie van boerenerven

‘Ontwikkeling en behoud hoeven niet tegenover elkaar te staan’

als gevolg van de schaalvergroting van de landbouw. Voor al die kwesties kunnen deelstudies worden uitgezet om uit te vinden hoe ermee moet worden omgegaan in de Beemster. Het Werelderfgoed heeft daardoor een verbindend karakter gekregen en wordt gebruikt om de ruimtelijke kwaliteit te vergroten, niet om eigentijdse ontwikkelingen tegen te houden. Een mooi voorbeeld is de CONO-kaasfabriek. CONO wilde uitbreiden en moderniseren, wat op veel verzet stuitte, waardoor de fabriek zijn heil buiten de Beemster zou moeten zoeken. Maar Beemsterkaas – als immaterieel erfgoed – moet uiteraard uit de Beemster komen. Uiteindelijk is de uitbreiding er toch gekomen en is de kwaliteit van het Werelderfgoed vergroot, dankzij een slimme (her)inrichting van het complex. Binnen Unesco is dit nu een voorbeeldcasus. Ontwikkeling en behoud hoeven dus niet tegenover elkaar te staan.’

Het effect van Werelderfgoed als prioriteit

Sinds de Kamerbrief *Visie erfgoed en ruimte* krijgt Werelderfgoed voorrang in de rijksmiddelen die er nog zijn (Zijlstra et al. 2011). Werelderfgoed is namelijk een van de vijf prioriteiten in de nota.⁴ Volgens Meurs kan het Rijk het rijksbelang zwaar laten wegen; gemeenten kunnen bijvoorbeeld gedwongen worden het belang van het Werelderfgoed te dienen en hun bestemmingsplan daarop aan te passen. Tot slot heeft Werelderfgoed, los van de kritiek die je op het verdrag kunt hebben, ook internationaal een status waarmee het aanspraak kan maken op allerlei fondsen en ondersteunende campagnes voor het behoud van dat erfgoed. De Werelderfgoedstatus, zegt Meurs, geeft bovendien toegang tot een internationaal netwerk dat economisch kan worden uitgebuit, en tot internationale expertise waar een beroep op kan worden gedaan voor gebiedsontwikkeling. En het vergemakkelijkt aansluiting bij de markt. Denk daarbij aan het cultuurtoerisme of aan investeerders die erfgoed willen ontwikkelen als aangename omgeving voor zieken en ouderen. Meurs: ‘Door die aparte status staat Werelderfgoed buiten het reguliere erfgoed. Je kunt ook zeggen: Werelderfgoed staat aan de top van een piramide, het behoort tot de kroonjuwelen, onbeschermde plekken met potentie vormen de basis. Door zo te kijken kun je de manier waarop je omgaat met het Werelderfgoed ten voorbeeld stellen aan de manier waarop je omgaat met andere gebieden: heel zorgvuldig. (Wereld)erfgoed gaat dus vooral over de ontwikkeling van een merk.’

Slow (Wereld)erfgoed

‘Cultuurtoerisme is nog steeds een groei-markt met belangen die heel goed kunnen samenvallen met het erfgoedbelang. De vitale bron van inkomsten die het cultuurtoerisme

oplevert, moet wel in balans blijven met het stedelijk leven. Massatoerisme staat daar per definitie haaks op; het leidt tot te veel concessies aan de toeristen – commercie, hotels en verpretarking – en laat te weinig ruimte voor de historische kwaliteit van de stad.’ Het wordt, met andere woorden, steeds eenvormiger in Werelderfgoedsteden, in plaats van dat hun eigenheid versterkt wordt. Meurs: ‘Venetië is hier het bekendste voorbeeld van, er wonen steeds minder mensen in de stad omdat het toerisme het gewone leven verdringt. De bewoners keren zich nu zelfs tegen grote cruiseschepen, omdat deze volgens hen het toeristisch laadvermogen van de stad te boven gaan.’ Ook in Amsterdam is er een spanning tussen toerisme en het gewone leven. Volgens Meurs huist de toeristische kwaliteit niet alleen in het gebouwde erfgoed, maar ook in het vrije denken, een immateriële kwaliteit. Door de prijsopdrijving van de huizen en het toerisme komt deze kwaliteit in de verdrukking. Meurs licht toe: ‘Bewoners worden belaagd door hordes toeristen die soortgelijk of identiek zijn aan toeristen in Barcelona, Parijs, Rome en Istanboel.’

‘In veel arme landen’, vervolgt Meurs, ‘wordt de combinatie van (Wereld)erfgoed en cultuurtoerisme gezien als redding van de monumenten. In Latijns-Amerika laat men zich echter laatdunkend uit over het eurocentrische denken van de monumentenzorg en van Unesco, dat te veel gericht zou zijn op stolling: het behoud van een lege huls, decor, dat een domein van toerisme wordt, wat in meerdere of mindere mate ten koste van de andere functies gaat. Anders dan in Europa schuilt voor Latijns-Amerikaanse landen de essentie van het (Wereld)erfgoed evenzeer of juist in die immateriële cultuur: in de levende ambachten, tradities, volkscultuur, traditionele wijken en alles wat daarbij hoort. Tegen die achtergrond wordt naar een strategie van *slow* (Wereld)erfgoed gezocht, waarin het

unieke voorop wordt gesteld. Hiermee probeert men tegelijkertijd een halt toe te roepen aan de globalisering en het verdwijnen van de immateriële cultuur in de steden.’

De immateriële dimensie van het ruimtelijk erfgoed

Aandacht voor die sociale, immateriële kant van het (Wereld)erfgoed verbindt Meurs in zijn werk met de ruimtelijke kwaliteit van gebouwen, binnensteden, polders, droogmakerijen, de Nederlandse kust en landschappen. ‘Wij zijn heel lang blind geweest voor de immateriële dimensie van het ruimtelijk (Wereld)erfgoed’, aldus de architect. ‘We keken vroeger vooral naar het object, niet naar de betekenis van plekken. Terwijl een analyse van de manier van doen in een wijk, stad of polder richtinggevend kan zijn voor de aanpak, of dat nu restauratie, herbestemming of herontwikkeling is, omdat je de essentialia wilt behouden.’

Dat geldt bijvoorbeeld voor de Van der Pekbuurt in Amsterdam-Noord. Meurs: ‘Dit is een vroeg voorbeeld van een tuindorp in Amsterdam, opgeleverd in 1926.⁵ De wijk liet nieuwe ideeën over de huisvesting van arbeiders zien en moest tegenwicht bieden aan de verpauperde volksbuurten in de binnenstad. Dankzij de lage, kleinschalige bouw en het zicht op de collectieve binnentuinen werd er toch een “dorpse” sfeer behouden. De wijk staat op de nominatie om onderdeel van een beschermd stadsgezicht te worden.⁶ In eerste instantie werd er gekeken naar de fysieke verschijningsvorm en ging men ervan uit dat bijna alle woningen moeten worden behouden. Aan restauratie/renovatie hing echter wel een prijskaartje. Als dat plan was doorgezet, zou de sociale huur het niet hebben overleefd, omdat de huurprijs de lucht in zou schieten. Een van de belangrijkste kwaliteiten van het erfgoed is juist het socialehuurkarakter. Met die informatie kun

‘Je kunt je afvragen of je de essentie van het gebied wel het beste behoudt door alle objecten te restaureren’

je met andere ogen naar het gebied kijken. De wijk telt maar zes verschillende woningtypen. Je kunt je daarom afvragen of je de essentie van het gebied wel het beste behoudt door alle objecten te restaureren. Of is een andere strategie meer op zijn plaats en wellicht ook nodig, vanwege de kosten? Zo’n alternatief zou kunnen zijn om een representatief deel van de wijk te restaureren, en in de rest van het gebied een combinatie van renovatie en vernieuwing na te streven die de samenhang in stand houdt en de sociale en innovatieve betekenis van het erfgoed een nieuwe invulling geeft – bijvoorbeeld met nieuwe interpretaties van het concept van de tuinstad. Zo behoudt de wijk ook zijn samenhang en wordt er recht gedaan aan de historische kwaliteit. Erfgoed is immers zowel van nu als van toen. Er is echter een voorstel gedaan om een replicablok te bouwen – pure retrobouw – als compromis tussen de belangen van de woningcorporatie en de

Hergebruik leidt tot veel minder kosten, houdt rekening met de symbolische en belevingswaarde van de gebruikers of bewoners en staat dichterbij de essentie van die monumenten

bewoners die de buurt gerenoveerd willen zien. Het is een tandeloos gebaar dat veel kosten met zich meebrengt. Amsterdam-Noord laat hiermee de kans op het creëren van uniciteit en ruimtelijke kwaliteit liggen.'

Nieuwbouw is lang niet altijd de oplossing, meent Meurs. Hergebruik leidt tot veel minder kosten, houdt rekening met de symbolische en belevingswaarde van de gebruikers of bewoners en staat dichterbij de essentie van die monumenten. Er zijn mooie voorbeelden van industriegebouwen die leegstaan en voor een prikje verkocht en herontwikkeld worden. 'Misschien gaat zo'n gebouw op die manier nog vijftig jaar mee. Denk bijvoorbeeld aan de voormalige Philipsfabriek die gesloopt had moeten worden maar waar ontwerper Piet Hein Eek met zijn zakenpartner Nob Ruijgrok is ingetrokken. Hier zijn hun restaurant, winkel en galerie, hier ontwerpen en produceren zij ook. Er zijn wat onzichtbare aanpassingen gedaan om het

gebouw geschikt te maken voor zijn verschillende functies. Hergebruik maakt die authenticiteit voelbaar en maakt andere vormen van exploitatie mogelijk. Het gebouw past bij de activiteiten die erin worden ondernomen en heeft een positieve uitstraling op de omgeving, zo'n twintig hectare, die nu worden herontwikkeld.'

Omslagpunten

De omslag van objectgerichte naar gebiedsgerichte monumentenzorg gaat volgens Meurs gepaard met een groot voordeel, dat tevens een volgende omslag markeert. Was de objectgerichte zorg van oudsher het speeltje van de experts, die ook waarde toekennen op grond van hun expertise, gebiedsgerichte zorg gaat over de plek waar mensen wonen. Dat raakt heel direct aan hun belevingswaarde, die gevoed kan worden door die expertwaarde, die daarmee een extra dimensie krijgt. Meurs stelt: 'We moeten elkaar leren respecteren in die verschillende posities, van expert, gebruiker, bewoner en stakeholder, en die posities zo samenbrengen dat ze elkaar kunnen versterken.'

Naast deze omslagen signaleert Meurs een derde, even belangrijke omslag: de decentralisatie van ruimtelijke en erfgoedtaken naar de lagere overheden en private partijen. Al deze omslagen komen tegelijk en gaan te snel. 'Gemeenten hebben niet de instrumenten meegeleverd gekregen om daar invulling aan te kunnen geven,' stelt hij. 'Ze hebben amper expertise meer en bovendien geen tijd om zich af te vragen hoe ze het nieuwe erfgoedbeleid vorm moeten geven. Wethouders reageren daardoor in een reflex met de vraag: "Wat is onze minimale verplichting?"' Dergelijke ontwikkelingen maken het lastig rustig na te denken hoe het erfgoed (beleid) in deze transitie kan overleven.' Sector en gemeenten moeten echter over de huidige onzekerheid heen stappen, vindt Meurs. 'We

Ineke van Hamersveld
is hoofdredacteur van Boekman

hebben nu in de eerste plaats een verleidende en inspirerende overheid, sector en markt nodig die met voorbeelden laten zien dat ruimtelijke kwaliteit de moeite waard is en geld genereert door de uniciteit van de plek die wordt ontwikkeld voorop te stellen. Het Belvedereproject was in dat opzicht bijvoorbeeld heel verleidelijk en effectief, want het heeft mensen gevoelig gemaakt voor een respectvolle omgang met cultuurhistorische waarden binnen ruimtelijke ontwikkelingen.’

Er zijn echter altijd tegengestelde belangen in het veld, waarbij het kortetermijngewin van de private sector tegenover het collectieve langetermijngewin van de sector en de gebruikers heel moeilijk af te wegen zijn. ‘Het is de taak van de overheid het algemeen belang te borgen in procedures en regelgeving. Dat heeft zijn uitwerking op plekken met en zonder een officiële (Wereld)erfgoedstatus.’

Literatuur

Zijlstra, H. en M.H. Schultz van Haegen (2011) *Kiezen voor karakter: visie erfgoed en ruimte*. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap/ Ministerie van Infrastructuur en Milieu.

Noten

- 1 Frederiksoord en Willemsoord waren vrije koloniën. Zie ook Wil Schackmann (2008) *De proefkolonie*, over de vrije kolonie Frederiksoord
- 2 In Ommerschans, gebouwd op een verlaten fort, kwamen de mensen die zich volgens de beheerders onvoldoende wisten te gedragen in de vrije koloniën. Merksplas en Wortel, even boven Antwerpen, waren bestemd voor de tewerkstelling van landlopers. Veenhuizen ving weeskinderen op die hier konden opgroeien in de frisse buitenlucht, in plaats van in een bedompt weeshuis. Ook bedelaars kwamen in Veenhuizen terecht. Zie ook Wil Schackmann (2013) *De bedelaarskolonie*, over de kolonie Ommerschans.
- 3 De Beemster is een droogmakerij met agrarische functies. De waterstanden (het peilbeheer) zijn hierop vastgesteld.
- 4 De andere vier zijn: de eigenheid en veiligheid van zee, kust en rivieren; herbestemming als (stedelijke) gebiedsopgave; levend landschap, synergie tussen erfgoed, economie, ecologie; en wederopbouw, het tonen van een tijdperk.
- 5 Het ontwerp van de Van der Pekbuurt, in de voormalige polder de Buiksloterham, dateert uit 1916. De woningen zijn gebouwd tussen 1918 en 1926, onder leiding van de directeur van de Woningdienst Arie Keppler. Hij had weinig op met de kazernebouw met vier woonlagen die in de laatste decennia van de 19de eeuw in Amsterdam verrees.
- 6 Het is de bedoeling een groot deel van Amsterdam-Noord als beschermd stads- en dorpsgezicht aan te wijzen.